

h

HUIS
VAN
HILDE

Archeologiemuseum
Noord-Holland

DE MAKERS VAN HOLLAND

900 — 1300

Provincie
Noord-Holland

Holland: een gemaakt land

Noord-Holland, 2023. Drie miljoen mensen op een oppervlakte van ruim 2600 km². Daarnaast is er nog zo'n 1400 km² aan sloten, rivieren, kanalen, meren en kustwater om goederen en personen te transporteren, om te vissen, om te recreëren en om het lage land droog te houden. Aan dat laatste werken ook de 100 km lange duinenrij, de honderden kilometers aan dijken en tientallen gemalen mee. Van het totale landoppervlak bestaat bijna de helft uit landbouwgrond en daarvan weer meer dan de helft uit weiland. Al dat land wordt bewerkt door zo'n 21.000 mensen. Verreweg de meeste Noord-Hollanders

↓ Hollands landschap in lagen: het 'Heitje van Katham' is het laatst overgebleven stukje hoogveen in de provincie. Daarachter liggen de sloten die dat veen ontwaterden en in de verte het dorp Volendam dat in de 14de eeuw na de ontginningen ontstond.

→ Zo kunnen ze er tien eeuwen geleden uit hebben gezien, de Makers van Holland. Deze re-enactors staan voor een nagebouwde middeleeuwse boerderij op het educatief erf Masamuda in Vlaardingen.

doen dus ander werk, en het grootste deel van hen woont in de vele steden en groeikernen. In 'Groot-Amsterdam', waar ook de Zaanstreek en Amstelveen bij horen, woont bijna de helft van het totale aantal inwoners. Eén op de drie mensen die in Noord-Holland werk hebben, is niet in de provincie geboren.

De provincie zelf telt een aantal duidelijk te onderscheiden landschappen, zoals de kuststrook, het Gooi, het eiland Texel en het voormalige eiland Wieringen, de Wieringermeerpolder en 17de-eeuwse droogmakerijen als de Beemster en de Wormer, West-Friesland met zijn land- en tuinbouw en de veenweidegebieden ten noorden en zuiden van Amsterdam. Samen met haar zuiderbuur waarmee het tot 1840 een eenheid vormde - Zuid-Holland - is de provincie de economische kern van Nederland.

Duizend jaar geleden wees niets erop, dat dit gebied zich zou ontwikkelen tot wat het nu is. Het grootste deel van het land bestond uit onbewoonbaar hoogveen. Langs de droge randen daarvan lagen vanouds agrarische nederzettingen; steden waren er niet. De totale bevolking bestond bijna helemaal uit zelfvoorzienende boerengezinnen. Ze zouden gemakkelijk met zijn allen in de Johan Cruyff Arena passen, en dan was er nog plaats genoeg over. Deze mensen en hun nakomelingen begonnen met het maken van het land dat er nu ligt. Ze ontgonnen de veengebieden, beschermden hun kostbare grondbezit met dijken, bouwden de dorpen en steden die er nu nog steeds zijn. Met hun hulp (en vaak met geweld) legden hun leiders de grenzen vast die ook vandaag de dag de provincie omgeven. Omstreeks 1300 was de basis voor het huidige Holland voor een groot deel gelegd, en hoeveel er sinds die tijd ook is gebeurd, het land leek meer op dat van nu dan op de groene, stille regio die het in het jaar 900 nog was.

← De oudste afbeelding van het wapen van het graafschap Holland: een 'klimmende' rode leeuw op een 'gouden' veld. Het is rond 1250 getekend door de Engelse monnik Matthew Paris.

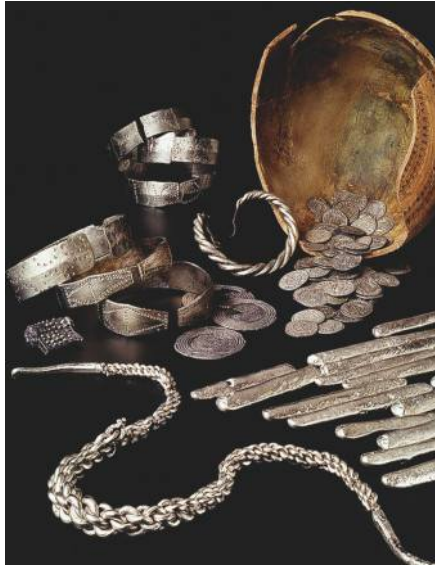
De eerste graaf

Het jaar 900 was een veelbewogen jaar in de geschiedenis van Europa. De koning van Schotland sneuvelde in een gevecht tegen binnenvallende Vikingen, Hongaarse ruiters deden invallen in Beieren en Italië, Arabieren vochten op Sicilië tegen Byzantijnen. Dichter bij huis werd de koning van Lotharingen gedood door opstandige vazallen en liet de graaf van Vlaanderen de bisschop van Reims vermoorden. Kronieken uit die tijd vertellen nog veel meer over belegeringen, plundertochten, moorden en twisten om de macht.

Aan de Noordzeekust tussen Zeeland en Terschelling was het in 900 tamelijk rustig. Dat was nog niet zo lang het geval: nog maar twintig jaar daarvóór was dit een doorgangsgedeeft geweest voor bendes Vikingen die zich met geweld meester maakten van de macht in deze streken.

← Twee soorten Makers van Holland; de jonge graaf Floris V onder zijn vaandel, en de Westfriese boeren die hij in 1272 probeert te verslaan op een dijk bij Alkmaar die ze net aan het bouwen zijn. De graaf moest zich toen terugtrekken. 25 jaar later werden de rollen omgedraaid en werden de Westfriezen hier verpletterend verslagen. Het gevecht van 1272 is dramatisch uitgebeeld door de 19de-eeuwse schilder Charles Rochussen.

← Een tastbaar en indrukwekkend bewijs van de aanwezigheid van Vikingen in Noord-Holland: een schat van zilveren munten, sieraden en baartjes die bij Westerkleef op Wieringen is gevonden. Dat moet een (tijdelijk) steunpunt zijn geweest van Deense zeevaarders. De eigenaar heeft de kostbaarheden rond 850 begraven.

Via de mondingen van de Schelde, de Maas en het Vlie – het water tussen Vlieland en Terschelling – voeren ze naar de welvarende streken langs Rijn en Maas, waar ze de bewoners uitschudden of afpersten. Een van hun leiders, de Deen Godfried, had op die manier een grote hoeveelheid goud en de titel 'hertog van Frisia' van de Oost-Frankische koning gekregen. Onder die naam stond het hele gebied tussen de Schelde- en Eemsmondingen bekend en de inwoners werden 'Friezen' genoemd. Het waren de nazaten van groepen uit het noorden van Duitsland, die zich vanaf de 5de en 6de eeuw aan de Noordzeekust hadden gevestigd. Of ze zichzelf toen ook al met die naam identificeerden, is de vraag. Hun gebied was in het begin van de 8ste eeuw na de nodige conflicten ingenomen door de Frankische koningen, die vanuit het zuiden oprukten tot voorbij de Rijn. Ze stelden er hun eigen bestuur in en introduceerden met enige dwang het christendom. De Oost-Frankische koning die de Viking Godfried moest afkopen, was een van hun opvolgers.

In 885 slaagde die vorst erin zijn opdringerige Deense vazal uit de weg te laten ruimen. Hij kreeg daarbij hulp van een zekere Gerulf, een Friese krijgsman die tot dan toe een strijdmakker van Godfried was geweest. Als dank kreeg deze een aantal grote stukken land van de koning in privébezit, onder meer aan de benedenloop van de Rijn. Hij mocht zich bovendien 'graaf der Friezen' noemen, al was dat meer een eretitel dan een teken van werkelijke macht. Rijk kan hij van zijn pasverworven bezit en macht niet zijn geworden. Hij was een kleine baas over een klein deel van een uithoek van het Oost-Frankische rijk.

Een dunbevolkte kust

Hoe zag die uithoek er in het jaar 900 uit? Voor het grootste gedeelte was hij 'woest en ledig'. De mensen woonden op de hogere en drogere terreinen, nooit ver van verbindingen over water: de hoge keileembulten van Texel en Wieringen, de met lage duinen bedekte kust, de hoog opgeslibde oevers van de rivieren en een paar goed ontwaterde veengebieden en be-
gaanbare kwelders. De rest van het land was zo goed als onbewoonbaar. Het was een enorm hoogveenmoeras dat alleen via stroompjes en meertjes toegankelijk was. Je kon er vis vangen en op eenden jagen, en je kon er

→ Holland rond het jaar 900. Een groot deel is nog door (hoog)veen overdekt. De kuststrook en de kwelders in het noorden werden bewoond en bewerkt. Vier eeuwen later was de situatie ingrijpend veranderd (p. 23).

← Twee Pingsdorf-kruiken, geïmporteerd uit het Duitse Rijnland en een kogelpot (onder) van plaatselijke makelij. Ze zijn gevonden in Midwoud, Limmen en Assendelft en dateren uit de 11de eeuw. De potten zijn te zien in Archeologiemuseum Huis van Hilde in Castricum.

doorheen varen van de ene streek naar de andere, maar meer had deze groene omgeving niet te bieden. Aan die bezoekers en reizigers hebben we wel te danken dat opvallende Noord-Hollandse namen als *Jisp* en *Ilp* bewaard zijn gebleven. Ze zijn afgeleid van prehistorische namen voor deze veenriviertjes en staan door eeuwenlange overlevering nog steeds op de kaart.

Onderzoekers schatten dat omstreeks 900 het hele gebied dat nu Zuid- en Noord-Holland vormt, niet veel meer dan 6000 zielen telde. Op een enkele edelman, ambtenaar, geestelijke of ambachtsman na waren dat allemaal boeren. Ze leefden al generaties lang in kleine nederzettingen die uit een paar houten boerderijen met opstallen bestonden. Akkers en weilanden lagen eromheen, (zand) paden verbonden ze met elkaar, de zee en de rivieren vormden de verbinding met verderaf gele-

gen, dynamischer streken in Duitsland, Engeland, Frankrijk en Scandinavië. Uit die gebieden bereikten ook importartikelen, zoals sieraden en aardewerk de Friese huizen. In de 10de eeuw lagen echter nergens in het westen van Frisia grotere

handelsplaatsen, zoals Dorestad, Utrecht en Tiel. Alleen Medemblik aan het Vlie, toen bekend als *Medemolaca*, was in dat opzicht van enige betekenis; misschien had ook Muiden (*Amuthon*) aan de monding van de Vecht zo'n functie. Maar naar onze maatstaven waren het niet meer dan dorpen, met misschien een paar honderd inwoners. Er was nog niets wat op een stad leek.

↓ Werk op het land op een illustratie uit een Frans gebedenboek van omstreeks 1180. Twee mannen zijn aan het zaaien en eggen, een vrouw spint een wollen draad. Ongetwijfeld zal ze daar de kleren van maken die zij en de mannen dragen.

Nieuwe heersers

Gerulfs machtsgebied stond al bijna twee eeuwen onder het gezag van de Frankische koningen. Die hadden een eind gemaakt aan de vrije organisatie van kleine boeren die onder plaatselijke leiders kleine, onafhankelijke regio's hadden gevormd. In principe was nu al het land eigendom van de koning. Bewoonbaar en bebouwbaar land werd opgedeeld in rationeel ingerichte 'domeinen', die door een ambtenaar werden bestuurd. De grond werd bewerkt door 'horigen', boeren die weliswaar vrij waren (want ook slavernij kwam nog voor), maar wel verplicht waren om op het domein te blijven wonen

en werken. Zij leefden van een deel van de opbrengsten; het andere deel kwam toe aan de koning. Al snel gaven de vorsten stukken van dat land als geschenk aan belangrijke dienaren - zoals verdienstelijke krijgers of bestuurders van een domein - of aan hun ideologische bondgenoot, de kerk. Wereldlijke macht en geestelijk gezag ondersteunden en versterkten elkaar.

↓ Op basis van opgravingsgegevens uit Assendelft is deze maquette van een 11de-eeuwse boerderij gemaakt. Het gebouw is goed vergelijkbaar met de nagebouwde boerderij in Vlaardingen op p. 2. De maquette is te zien in Huis van Hilde.

Zo schonk de Frankische koning in 722 een domein in *Kinheim* (nog herkenbaar in de naam Kennemerland) aan Willibrord, een van de missionarissen die uit Ierland en Engeland naar het vasteland waren gekomen om het evangelie te prediken onder de 'heidense' Friezen. We zagen al hoe ruim anderhalve eeuw later ook de Friese leider Gerulf van zo'n schenking profiteerde. Er ontstond zo een klasse van geestelijke en wereldlijke grootgrondbezitters. Hun macht en welvaart was gebaseerd op het werk van de boeren die op hun landerijen werkten. Waren de leiders van de kerk trouw aan het gezag van de koning, de krijgshaftige graven, hertogen en andere edelen eigenden zich al snel een deel van de koninklijke macht en rechten toe. Omdat de koningen (later: de keizers van het Heilige Roomse Rijk van de Duitse natie) van hun steun

↓ Het graafschap Holland rond 1300 als onderdeel van het Heilige Roomse Rijk van de Duitse Natie. Binnen dat rijk nam Holland in die tijd al een volkomen onafhankelijke positie in.

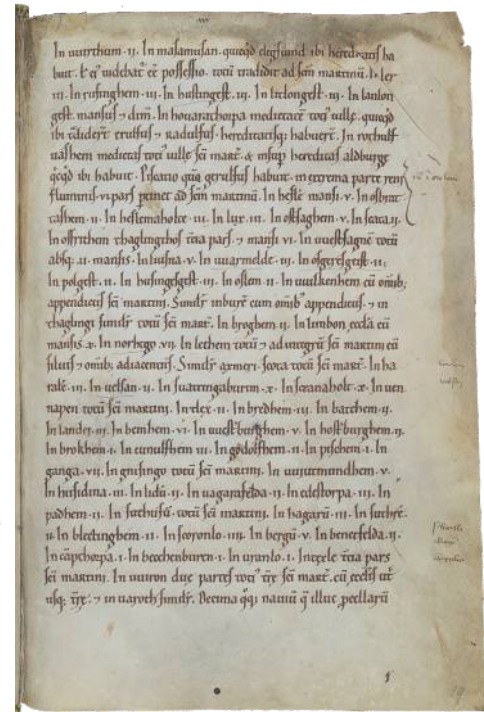
afhankelijk waren, deden ze daar meestal weinig tegen – als ze daar al toe in staat zouden zijn. Ze vertoonden zich bijna nooit in Frisia en bemoeiden zich er maar hoogst zelden mee, tenzij de graven zich wat al te zelfstandig opstelden. Gerulfs 11de-eeuwse achter-achterkleinzonen Dirk III en Dirk IV waren daar voorbeelden van en hun conflicten met hun heer werden bloedig uitgevochten, met wisselend succes. Over het algemeen hadden hun nakomelingen echter goede betrekkingen met de Duitse vorsten en waren ze soms zelfs via huwelijksbanden met hen verbonden.

Plaatsen krijgen namen

De missionarissen namen niet alleen het woord van God mee naar het Friese gebied, maar ook de mogelijkheid om geestelijke én wereldlijke zaken op te schrijven. Daaraan hebben we de eerste geschreven berichten over vroegmiddeleeuws Holland te danken.

In Gerulfs tijd was het enige geestelijke centrum in de omgeving de bisschopsstad Utrecht. De belangrijkste kerk aldaar, de Sint Maartenskerk,

→ Een bladzijde uit de Goe-derenlijst van de Sint-Maartenskerk, opgesteld aan het eind van de 9de eeuw. Er staan verschillende Noord-Hollandse plaatsnamen op, zoals *uiron* (Wieringen), *texle* (Texel) *scoronlo* (Schoorl) en *bergum* (Bergen) op de 2de, 3de en 4de regel van onder.

had al in het begin van de Frankische overheersing grote gebieden in West-Frisia in eigendom gekregen. De operaties van de Vikingen in de 9de eeuw hadden een einde gemaakt aan het gezag van de kerk en aan de opbrengsten van die landgoederen. De bisschop was gevlucht, zijn kerk was verwoest. Toen het gevaar in 885 mede door Gerulfs toedoen was geweken, stelden schrijvers van de kerk een lijst op met de goederen waarvan ze claimden dat het ooit kerkelijk bezit was geweest. Die lijst is bewaard gebleven, en het is een buitengewoon belangrijke bron voor onze kennis van het land. We kennen daardoor de toenmalige namen van een aantal nederzettingen in Utrecht, Zuid- en Noord-Holland.

Wat de naam 'Holland' betreft: we lezen die voor het eerst in deze lijst, al werd ze zeker niet gebruikt met betrekking tot het latere graafschap. Het gaat om een nederzetting of landstreek *Holtlant* – Houtland – die in de buurt van *Leithon*-Leiden/Leiderdorp moet hebben gelegen. Vanaf circa 1100 werd deze naam steeds vaker gebruikt als het om het graafschap ging. In 1101 werd Floris II,

↑ Een van de oudste en dichtstbevolkte woonkernen van Noord-Holland is Texel, waarvan de hoge ligging vlakbij zee altijd bewoners aantrok. Opgravingen hebben aangetoond dat Den Burg al rond 800 een versterkte nederzetting was met een wal en een gracht. Het spoor van de wal, opgebouwd uit zoden, is te zien boven de archeoloog in de werkput.

← Een wel heel gestileerde afbeelding van graaf Dirk VI (1114-1157) op een zilveren penning. Teherkennen zijn een helm, een zwaard en een scepter. De eerste Hollandse munten dateren uit het begin van de 11de eeuw.

nazaat van Gerulf en de eerdergenoemde Dirken, door een Duitse bisschop aangeduid als *Florentius comes de Hollant*: 'Floris, graaf van Holland'. In 1113 gebruikte een collega-bisschop als eerste de term 'Hollanders': hij had het toen over een priester uit Rijsaterwoude en zes volgelingen, die met zijn instemming land kwamen ontginnen in de omgeving van Bremen. Een exacte locatie van het 9de-eeuwse Holtlant is niet aan te geven, en dat geldt voor meer dan de helft van de overgeleverde namen. *Gisleshem*, *Hegginghem* en *Schuplidhem*

bijvoorbeeld moeten ergens in Kennemerland hebben gelegen, maar wáár precies, daarover tasten we in het duister. Ze kunnen sindsdien in zee of onder duinzand zijn verdwenen, verloren zijn gegaan bij de erosie van ontgonnen veengebieden of ze hebben een andere naam gekregen.

In andere gevallen kunnen we met weinig moeite tegenwoordige Hollandse plaatsnamen herkennen. Zo worden tussen Rijn en Maas plaatsen als *Masalanda*, *Foreburg*, *Forschate*, *Rinasburg* en *Leithon* genoemd, en ten noorden van de Rijn lezen we over *Haralem*, *Beverhem*, *Velesan*, *Husiduna*, *Texle* en het al eerdergenoemde *Medemolaca*. Wat lastiger herkenbaar zijn namen als *Limbon* (Limmen), *Wiron* (Wieringen) en *Pathem* (Petten). Veel komen we over deze nederzettingen niet te weten, anders dan het aantal boerenhoeven die van de Utrechtse kerk geweest zouden zijn: drie in Haarlem, in Beverwijk negen, in Velsen twee en drie in Huisduinen.

Veel is het niet en veel méér huizen zullen er in de nederzettingen niet gestaan hebben.

De eerste kerken langs de kust

Behalve boerderijen werden ook sommige kerkgebouwen geclaimd door Utrecht. Die stonden onder meer op Texel en Wieringen, maar er stonden er meer in West-Frisia. Het waren net als de boerderijen eenvoudige houten gebouwen, waar de gelovigen onder leiding van de plaatselijke priester bijeen kwamen. De meeste inwoners waren ervan overtuigd dat hun leven werd bepaald door de wil van een almachtige God.

↓ In het ontginningsdorp Assendelft werd in de 11de eeuw een houten kerkje gebouwd. Toen de omgeving van het dorp door inklinking van het ontgonnen veen te nat werd, verplaatsten de bewoning naar het oosten en werd het kerkje verlaten.

De verhalen over de levens van talloze heiligen waren een lichtend voorbeeld voor de mensen tijdens hun armzalige en tijdelijke leven op aarde. Ze konden die mensen ook beschermen tegen allerlei onheil. En onheil was er genoeg, zowel tijdens het leven als na de dood. Dreigend dieptepunt was de hel, waar veel zondaars onvermijdelijk in terecht zouden komen. Wat de priesters verkondigden was wet, al bleven er nog lang allerlei sporen van 'heidens bijgeloof' herkenbaar. Kerktorens waren er niet. Natuursteen was hier natuurlijk niet te vinden en het werd ook nog niet geïmporteerd. Dat veranderde in de 11de eeuw, toen in Nederland de eerste kerken werden opgetrokken van uit Duitsland ingevoerd tufsteen. De kennis om baksteen te produceren was na de Romeinse Tijd

verloren gegaan. Het zou tot na 1100 duren voordat er in Holland weer stenen werden gebakken.

Sommige van de kerkjes in het kustgebied waren al in het begin van de 8ste eeuw gesticht. De naam van de beroemdste evangelieprediker, Willibrord, is waarschijnlijk ten onrechte gekoppeld aan de kerk van Heiloo. Een van de mannen die hem vanuit Ierland naar het vasteland vergezelden, Adelbert, heeft

↓ De Michaëlskerk in Oosterland op Wieringen is een van de oudste bewaard gebleven kerken van Noord-Holland. Het schip is in de 11de eeuw opgetrokken van blokken tufsteen die uit de Eifel waren ingevoerd. Vanaf die tijd werden de houten kerken 'versteend' in tufsteen en baksteen.

↑ In 1122 liet gravin Petronilla, weduwe van graaf Floris II, de abdijkerk van Egmond opnieuw optrekken in tufsteen. Ter gelegenheid hiervan liet zij zich afbeelden op dit 'timpaan', het oudst bekende beeldhouwwerk van Holland. Zij knielt rechts van de heilige Petrus; links knielt haar minderjarige zoon, de latere Dirk VI. Het timpaan laat goed de verbintenis van de abdij en het grafelijk huis zien.

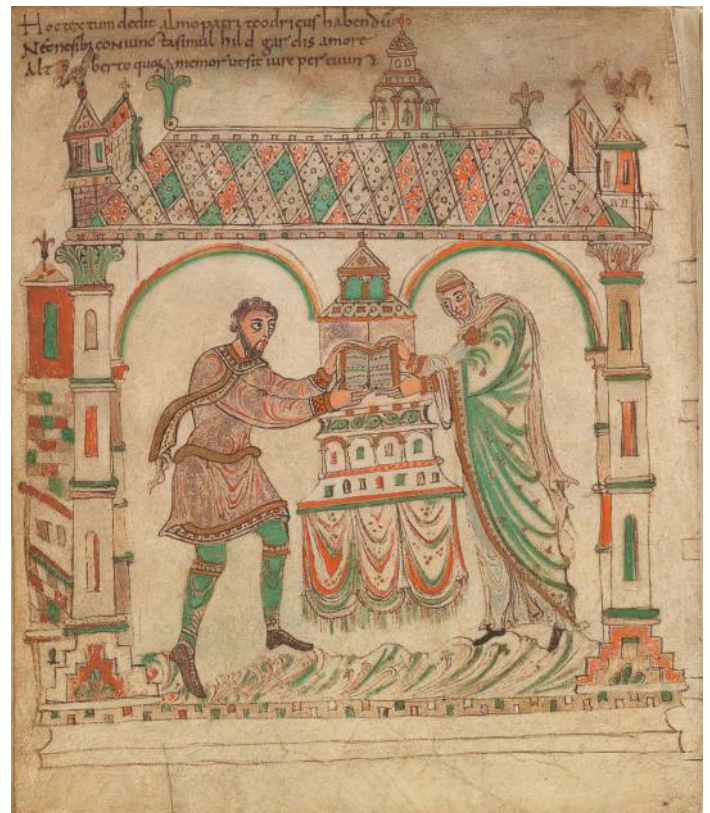
waarschijnlijk wél een kerk op zijn naam staan, namelijk die van Egmond. Hij lag er ook begraven en werd er later als heilige vereerd. De kerk was sinds 922 eigendom van Gerulfs zoon Dirk, die wegens verleende diensten het gebouw en het bijbehorende land van de koning had gekregen. Hij liet er een nonnenklooster bouwen, waaraan hij op zijn beurt de kerk en de bezittingen ten geschenke gaf. De abdij was het eerste klooster in de streek; het zou uitgroeien tot het belangrijkste geestelijke centrum van heel Holland. Zoals bijna alle Hollandse kloosters heeft het de Tachtigjarige Oorlog niet overleefd.

Geestelijke en wereldlijke leiders

De schenkingen aan en door Dirk zijn voorbeelden van de manier waarop kerk en elite elkaar steunden. Voor een deel was dat omdat de kerk gehoorzaamheid aan het gezag predikte, maar de leden van de elite maakten zich ook méér dan het gewone volk zorgen om hun zielenheil. Zouden ze kunnen worden gered van de verschrikkingen van een hels hierna-

maals? Velen trachtten zich, net als graaf Dirk, van een plaatsje in de hemel te verzekeren door het geven van royale geschenken aan de kerk. Meestal was dat in de vorm van land, want veel anders was er niet om weg te geven. De inventarislijst van de Sint Maartenskerk maakt melding van goederen die aan de kerk geschonken werden, met soms de namen van de god-

↓ Nog anderhalve eeuw ouder dan het timpaan van Egmond is deze afbeelding van graaf Dirk II en zijn vrouw Hildegard van Vlaanderen in het 'Evangeliarium van Egmond', een 9de-eeuws handschrift dat in bezit was van de graaf en dat hij aan het klooster van Egmond schonk. Het is de oudste afbeelding van een Hollander die we kennen.

vruchtbare gevers of erfstaters erbij, zoals Hagabard, Erulfus en Radulfus, allen tijdgenoten van Gerulf. Wie zoveel aards bezit kon weggeven, bezat nog veel méér, en we mogen aannemen dat al deze mannen plaatselijke leiders waren, voorlopers of voorouders van de latere Hollandse adel. Er waren overigens ook vrouwen die grond bezaten, die ze hadden geërfd van hun man of vader. Zo lezen we over Thiatlind, Aldburga en Gutha. De laatste had bezittingen in Beverwijk (*Beverhem*), waaronder een 'nog niet gewijde kerk', die ze weggaf. Ook Gerulf zelf duikt nog even op in de lijst, zij het niet als graaf, grootgrondbezitter of weldoener van de kerk. Hij wordt genoemd als eigenaar van visserijrechten aan de benedenloop van de Rijn, die hij moest delen met de Sint Maartenskerk. Veel goederen en rechten deelde de kerk ook met de koning, die in de lijst overigens nooit met name wordt genoemd.

↓ In de eerste eeuwen van het graafschap Holland stonden in het noordelijke deel nog geen kastelen, de militaire steunpunten van de graaf en de adel. In de 13de eeuw veranderde dat en verrezen er op verschillende plaatsen sterke burchten van baksteen. Het kasteel van de Van Brederodes (p. 21) was het grootste en de ruïne in Santpoort is nog steeds een imposant monument.

De 'gewone' man en vrouw

Van sommige van de in de Utrechtse lijst genoemde nederzettingen kennen we de toenmalige bewoners bij naam. Op Wieringen bijvoorbeeld was een kerkelijk domein waarvan om de een of andere reden de namen van de 'horige' bewoners zijn opgetekend. Er worden alleen mannen genoemd, met fraaie namen als Folkric, Redbald, Saxger, Hoffo, Huno, Tatto en Edo. Uit Velsen kennen we ook een paar vrouwelijke horigen: Tetta, Frithesuin en haar zuster Erinburg. Daarnaast horen we van de Texelse priester Sibrand en ene Ricbald van Wieringen, die 'de diaken' werd genoemd. Een diaken was nog geen priester, maar mocht wel zekere kerkelijke taken uitvoeren.

Sibrand en Ricbald behoorden daarmee tot de kleine groep die niet (alleen) van de landbouw leefde: geestelijken, ambachtslieden, handelaars, de elite. Rond 900 liepen veel bezigheden nog door elkaar; boeren en boerinnen maakten het meeste van wat ze nodig hadden zelf, en menig ambachtsman of handelaar zal nog wat koeien, schapen of varkens hebben gehouden. Pas later zouden die functies gescheiden worden. Het middeleeuwse boerenleven was niet te vergelijken met dat van nu, waar het fysieke belasting, voeding en algemene gezondheid betreft (al was men beter af dan veel stadsbewoners in de 19de eeuw!). De middeleeuwer, arm of rijk, werd niet

↑ Eind 12de eeuw werd het ontginnersdorp Geddingmore ten zuiden van Schagen door een overstroming weggevaagd. Het kerkhof is opgegraven en 200 stoffelijke resten zijn onderzocht. Van de schedel van deze vrouw is een reconstructie gemaakt. Ze had, toen ze op ruim 35-jarige leeftijd stierf, allang geen tanden en kiezen meer in haar bovenkaak. De gebitten van haar medebewoners waren meestal in betere staat.

oud - wie de 60 jaar haalde was een hoogbejaarde - en de levensverwachting bij geboorte lag nog aanzienlijk lager vanwege de hoge kindersterfte. De gezondheid liet ook te wensen over. We weten er iets over door onderzoek van skeletten uit die tijd. Zo is er menselijk botmateriaal bestudeerd van een kerkhof bij Schagen, dat bij het middeleeuwse boerendorp *Geddingmore* moet hebben behoord. Het was in gebruik tussen de 9de en het eind van de 12de eeuw, toen het dorp bij een overstroming werd weggevaagd.

Het tandbederf van de dorpelingen viel mee, doordat ze geen

suikerhoudende producten kenden. De skeletten geven nog wel meer details prijs over het boerenmenu. Veel vis kwam er niet op tafel, ondanks het vele water in de omgeving en de hoge voedingswaarde. Ook aten de boeren maar weinig vlees, al hielden ze zeker vee. Het eten van wild en gevogelte was voorbehouden aan de elite. Graan, peulvruchten, groenten en wilde vruchten en noten vormden het grootste deel van het menu. Gebrek aan vitamine B en C was er niet en van structurele ondervoeding was ook geen sprake. De mannen werden gemiddeld 1.72 meter lang, de vrouwen 1.63 meter; kort naar onze maatstaven, maar voor die tijd heel gewoon in Noordwest-Europa. Daar stond tegenover dat veel mensen in hun jeugd geplaagd werden door ziekte of toch een tekort aan hoogwaardig voedsel. Het is in hun botten en gebit terug te zien. Er heerste ook nogal wat bloedarmoede, die misschien werd veroorzaakt door malaria. Vooral de vrouwen moesten hard werken in ongunstige houdingen, wat bleek uit de vele vergroeiingen aan de gewrichten. In hoeverre de mensen hier werkelijk onder leden of dat ze al deze gebreken zagen als hinderlijke, maar normale bijkomstigheden van het leven, ontgaat ons. Ze moesten er hoe dan ook mee leren leven: weinig kwalen konden effectief worden behandeld, laat staan genezen.

De taal van de Makers

Hoe identificeerden deze boeren zich? Ze zullen zich in de eerste plaats als 'Wieringers' en 'Velsenaren' hebben gezien, en misschien ook wel als 'Friezen'. Dat was niet alleen een generaliserend stempel dat door buitenstaanders op deze mensen werd gedrukt. Taalkundig onderzoek laat zien dat ze in Gerulfs tijd een eigen taal spraken, die bekend staat als 'Oudfries', hoewel natuurlijk niemand dat toen zo noemde. Ze was meer verwant aan het Engels dan aan het huidige Nederlands, wat te maken heeft met gemeenschappelijke West-Germaanse wortels. Vanaf circa 1100 drongen ten noorden van de Rijn geleidelijk Frankische taalelementen door vanuit het zuiden

en oosten. Dit 'Oudnederlands' klonk wezenlijk anders. Het was de taal van de heersende klasse en die werd geleidelijk ook door de plaatselijke bevolking overgenomen. Rond 1300 sprak iedereen tussen Zeeland en Texel 'Middelnederlands'; het echte Fries bleef tot op de dag van vandaag gehandhaafd in Friesland, dat rond 1200 door overstromingen van Holland was gescheiden. Uiteraard waren er binnen het Hollandse gebied allerlei verschillen in uitspraak, net als nu. Of het huidige Westfries dialect elementen van het Oudfries bevat, staat onder taalkundigen nog ter discussie.

Verlies en winst

Van de mensen, hun woonomgeving, hun onderlinge verhoudingen en hun taal keren we terug naar het landschap waarin zij leefden. Dat zou tussen 900 en 1300 tamelijk snel en heel ingrijpend veranderen, deels door invloed van de natuur, maar voor een nog veel groter deel door het ingrijpen van de mens in het natuurlijk milieu. Door veranderingen in de zeestromingen werden grote hoeveelheden zand naar de kust gestuwd, dat vervolgens door de wind landinwaarts werd verplaatst. Het 'oude' duinlandschap dat sinds de Steentijd was gevormd, werd bedekt door hoog opstuivende 'jonge' duinen. Een Duitse monnik die omstreeks het jaar 1000 het klooster van Egmond bezocht, schreef dat 'door de storm die voortdurend vanuit zee waait, grote hoeveelheden zand naar de kust worden gevoerd, die door de drijvende kracht van de wind tot zulke grote hopen worden opgeblazen, dat ze even hoog lijken als de hoogste bergen'. Dat is sterk overdreven, maar dat grote delen van het vanouds bewoonde en bewerkte land onder het zand verdwenen, is zeker.

Een ander natuurlijk fenomeen was de droogte die de 10de eeuw kenmerkte. Die bood ook kansen.

→ Duinzand rukt landinwaarts op en bedekt een verlaten akker. Een schaapherder trekt met zijn kudde langs de resten van een vervallen schuur. Zulke taferelen deden zich tussen 900 en 1200 langs de hele Noordzeekust voor. Veel bewoners van de strandwallen werden gedwongen hun land op te geven en oostwaarts te trekken naar nieuwe woongebieden.

De toplaag van de veengebieden droogde uit en bleek zich te lenen voor de verbouw van rogge. Dit fenomeen was in het Friese gebied niet onbekend. Plaatselijke boeren wisten hoe ze

↓ In de 10de eeuw heeft de wind een akker bij Schoorl bedekt onder een dik pakket zand. Bij een opgraving werd de donkere akkerlaag zichtbaar. De lichte vlekken in de laag zijn de met zand gevulde laatste schopsteken van de boer.

de verdroging een handje konden helpen door het veen kunstmatig te ontwateren. Al vóór Gerulfs tijd waren in het noordelijke gedeelte van West-Frisia, op Texel en Wieringen mensen begonnen om die oude Friese ontginningstechnieken toe te passen in de veengebieden. Ze begonnen te werken vanaf de randen van het veen, waar ze haakse, parallelle sloten in groeven. Zo stroomde het water weg en werd de bovenlaag geschikt voor akkerbouw. Geleidelijk breidde het ontgonnen veenland zich uit van noord naar zuid; geleidelijk groeide ook de bevolking. Die kreeg de ruimte: er kwam meer land bij door ontginning dan er verloren ging door overstuiving. Het nieuwe land bracht ook meer dan genoeg op om de bewoners te voeden.

De Grote Ontginning

In de loop der tijd veranderden de ontginningen van karakter en opzet. In de dagen van Gerulf ging het nog om losse projecten van groepjes vrije boeren. Onder zijn 11de-eeuwse opvolgers werd alles veel systematischer aangepakt, met veel meer bemoeienis van bovenaf. Een moeras had geen waarde, maar ontgonnen land leverde iets op. Omdat de graven sinds 985 eigenaar waren geworden van de 'woeste gronden' van de koning, hadden ze rechtstreeks profijt van de ontginningen. En zij niet alleen: mensen die kwamen helpen bij het ontwateren van de venen, konden rekenen op het bezit van de ontgonnen grond, mits ze een deel van de opbrengst als belasting afdroegen. Zo lezen we in een kroniek uit het begin van de 11de eeuw hoe een groep Friezen hun woongebied hadden verlaten om zich te vestigen in het Merwedewoud bij Vlaardingen. Die kregen daarna een stuk land toegewezen om te ontginnen en te bebouwen, onder voorwaarde van de afdracht van belasting. Op die manier werkten de graven en de pioniers samen, vaak geadviseerd door kloosterorden uit Friesland en Vlaanderen. Zo verdween in een paar eeuwen tijd bijna al het Hollandse veen. Het was het grootste project van de Middeleeuwen, uitgevoerd door honderdduizenden handen.

→ Vanaf de rand van het hoogveen kijkt een ruiter uit over een bloeiende 12de-eeuwse ontginningsnederzetting. Boerderijen staan tussen de ontwateringsloten op de lange ontgonnen percelen, die als akkerland in gebruik zijn. Op de achtergrond is te zien hoe koeien grazen op de gedeeltes die al te nat zijn geworden voor akkerbouw. De veenstroom van waaraf de ontginners hun werk zijn begonnen, is op deze reconstructie niet te zien.

De voordelen waren duidelijk, de nadelen bleken pas later. Wij weten nu dat door het ontwateren de bovenlaag van het veen oxideerde en verdween, het maaiveld sterk daalde en het grondwater snel werd bereikt. De sloten moesten steeds worden verdiept en verlengd om de toplaag droog te houden. Al na een paar generaties werden de gevolgen merkbaar. Hele dorpen schoven op naarmate de ontgonnen percelen onbruikbaar werden en nieuwe op de schop moesten.

↓ In 2009 werd een zandstenen sarcofaag van de bodem van het Markermeer gelicht. Hij dateert uit de 12de eeuw en komt van het kerkhof van het middeleeuwse dorp Etersheim, tussen Edam en Hoorn. Dorp en kerk werden in de 15de eeuw verlaten na overstromingen. Het huidige Etersheim ligt achter de dijk die toen is aangelegd. De sarcofaag is een topstuk in Huis van Hilde.

Grote stukken land werden weggeslagen toen in de 12de eeuw stormen Noordwest-Europa teisterden. Het eerdergenoemde plaatsje Geddingmore – de uitgang -more wijst op zijn karakter van ontginningsdorp in het moeras - verdween bij de stormvloed van 1170 of 1196 van de kaart.

Die kaart veranderde op allerlei manieren. Het vroegere binnenmeer Almere werd door deze en latere stormvloed de Zuiderzee; West-Friesland werd definitief gescheiden van het eigenlijke Friesland. Veel voormalig land was water geworden, en het land dat overbleef was nauwelijks meer geschikt voor akkerbouw. Veeteelt kwam ervoor in de plaats. Het resultaat was het met sloten doorsneden veenweidegebied dat nog steeds een groot en kenmerkend deel van het (Noord-) Hollandse landschap vormt. Het was de basis voor een aantal snelle sociale, politieke en landschappelijke ontwikkelingen in de 13de eeuw.

↓ Ten noorden van Edam loopt door de polder Zeevang het riviertje de IJle. Vanaf die stroom groeven ontginners in de 11de-12de eeuw hun ontwateringsloten schuin het veen in. Daardoor ontstond een unieke 'veevormige' verkaveling, die vandaag de dag nog te zien is. Op de voorgrond ligt het dorp Warder dat tijdens de ontginningen in de 11de of 12de eeuw ontstond.

De 13de eeuw: Holland krijgt zijn vorm

Rond het jaar 1200 leek het land in allerlei opzichten tot rust te zijn gekomen. De vorming van de 'jonge' duinen ging nog wel door, maar aan de ergste overstuivingen van het achterland was een einde gekomen. Het water bleef nog wel een ernstige bedreiging. Net als eind 12de eeuw werd Holland in de 13de eeuw geteisterd door een serie catastrofale stormvloed, die veel land en levens kostten en de Zuiderzee vergrootten ten koste van het land dat eraan grensde. Maar de bevolking wist zich nu beter tegen het water te verweren.

↑ Mannen stapelen zoden op tot een dijk om dreigend water buiten te houden. De afbeelding komt uit een Duits handschrift uit circa 1225.

De terpjes en lage dijkjes waarmee men vergeefs had geprobeerd zich tegen het water te beschermen, werden vervangen door stevige, aaneengesloten dijken. De 126 km lange Westfriese Omringdijk, nog steeds een opvallende structuur in het landschap, is er het resultaat van. Hij kwam halverwege de 13de eeuw gereed. Dat wil niet zeggen dat het land daarmee veilig was. Integendeel, de Hollanders zouden nog vaak geteisterd worden door het water en zouden zich voortdurend moeten inspannen om hun ontgonnen land droog te houden, tot op de dag van vandaag. Landelijk worden jaarlijks miljarden euro's besteed aan het controleren en verzwaren van dijken, het gebruik en onderhoud van gemalen en andere

↑ De Stroeërdijk op Wieringen beschermde tot in de 19de eeuw de zuidoostelijke kant van het eiland tegen het zeeewater. Bij opgravingen bleek dat de oudste fase van de dijk uit de 11de-12de eeuw dateert. Hij is toen opgeworpen van graszoden, die op een onderlaag van klei en veen zijn gelegd. Later is de dijk versterkt met gedroogd zee gras en werd het een 'wierdijk'.

beveiligingsmaatregelen. Een groot deel van die kosten wordt gedragen door de waterschappen, de samenwerkende instanties waarvan de wortels liggen in het Holland van de 13de eeuw. Daarnaast is de bodemdaling in de veenweidegebieden nog steeds een probleem, onder ander vanwege de CO₂ die daarbij vrijkomt.

In die eeuw was de Grote Ontginning zo goed als voltooid, in ieder geval in Noord-Holland. Voor akkerbouw was het ontgonnen land niet geschikt gebleken, maar de veeteelt die ervoor in de plaats kwam, pakte voordelig uit voor de bevolking. Het houden van vee op de weilanden was minder arbeidsintensief dan het verbouwen van graan, en leverde meer op. Het is een verklaring voor het feit dat in de 13de eeuw de bevolking toenam, de bewoning werd geconcentreerd in steeds groeiende dorpen, dat er handelsplaatsjes ontstonden

↑ De Westfriese Omringdijk is het resultaat van eendrachtig samenwerken door middeleeuwse boeren om hun land droog te houden. Dat lukte niet altijd: soms brak het water alsnog door de dijk heen. Die werd dan hersteld; op de plek van de doorbraak bleven kleine, diepe meertjes achter.

aan de knooppunten van land- en waterwegen en dat halverwege die eeuw de eerste steden ontstonden. Hoe klein die aanvankelijk ook waren, ze hadden menskracht, kapitaal en invloed genoeg om zich onafhankelijker te kunnen opstellen van de graaf en de adel. Zij bedongen stadsrechten in ruil voor financiële en militaire steun aan de graaf. Een nieuwe sociale laag ontstond: de poorter, de vrije burger van een zelfstandige stad. De meeste steden in Holland die voor 1300 stadsrechten kregen, lagen in het huidige Zuid-Holland; in Noord-Holland kregen Alkmaar, Haarlem, Beverwijk, Medemblik en Muiden al vroeg die eer. De havenplaatsen aan de Zuiderzee, inclusief Amsterdam, volgden in de eeuw daarop.

← Een vrouw loopt over het zandpad dat over de oude strandwal van West-Friesland richting Alkmaar voert. De stad is in de verte zichtbaar; ervoor staan de torens van grafelijke burchten die zijn gebouwd om de Westfrieze bevolking te controleren. Links staan overwoekerde resten van het dorp Vronen, verwoest door een Hollands ridderleger in 1297. Het was het einde van een woelig tijdperk en het begin van een verenigd graafschap.

← Een Maakster van Holland van middelbare leeftijd was deze inwoonster van het dorpje Vronen (nu: Sint Pancras). Ze werd in 1297 slachtoffer van de aanval van het Hollandse leger op de Westfrieze strijdmacht. Haar gezicht is in 2020 gereconstrueerd op basis van haar opgegraven schedel.

De grenzen getrokken

Graaf en adel speelden inmiddels een heel andere rol dan in Gerulfs tijd. Een edelman was toen niet veel meer dan een man met een zwaard en een paard en een paar horige boeren met speren in zijn gevolg. De graaf was iemand met iets meer gezag en grond, die rondtrok langs zijn domeinen, waar hij recht sprak en keek hoe vol zijn graanschuren waren. In 1250 waren de hoge edelen nog steeds gewapende ruiters, de strijdende commandanten van de grafelijke troepen, maar ze woonden in stenen burchten, hadden grote vermogens en landerijen en waren op allerlei manieren verwant aan elkaar en

aan het grafelijk huis. Hun macht en rijkdom zijn nog af te lezen aan diverse kasteelruïnes, waarvan die van Brederode de beroemdste is.

↓ Een machtig paar: Willem I van Brederode (circa 1230–1285) en Hillegonda van Voorne. Zij behoorden tot de hoogste adel van het graafschap in de tijd van de graven Willem II en Floris V. Ze bewoonden kasteel Brederode bij Santpoort, een van de grootste burchten van Holland (p. 12). Hun gezichten en kleding zijn gereconstrueerd aan de hand van hun in 1967 opgegraven schedels en grafzerken. Deze reconstructies staan opgesteld in Huis van Hilde.

De graaf zelf was nu een Europese vorst met wie de heersers van Duitsland, Engeland en Frankrijk terdege rekening hielden en voor wie zijn tegenstanders terecht ontzag hadden. De Hollandse graven, directe nakomelingen van Gerulf, hadden vanaf het jaar 1000 de grenzen van hun graafschap verdedigd en uitgebreid ten koste van hun machtige burenen.

↓ Zeldzame gouden hoofdsieraden uit de 11de eeuw en zilveren munten uit de jaren 1246-1248 zijn bij elkaar gevonden in de buurt van Hoogwoud. Dit is de plaats waar in 1256 graaf Willem II werd gedood tijdens een veldtocht tegen de Westfriezen. Dat de schat daar en toen is begraven, is waarschijnlijk geen toeval.

Na lange strijd tegen de hertogen van Vlaanderen en de bisschoppen van Utrecht waren onder Floris V, de voorlaatste en machtigste graaf van het Hollandse huis, de grenzen van Holland bereikt. Hij was het ook die het werk van zijn vader Willem II - die het tot Duits koning had gebracht - afmaakte en de Westfriezen, vrije geesten en onvermoerbare tegenstanders van het grafelijk gezag sinds 1100, in bloedige oorlogen bedwong. Hij regeerde toen over een waterrijk graafschap, waar meer steden dicht bij elkaar lagen dan in Vlaanderen en Noord-Italië, en waar naar schatting 200.000 mensen woonden - meer dan dertigmaal zoveel als in Gerulfs dagen.

Waar kwamen die mensen vandaan? Waren het immigranten, aangelokt door de welvaart van het graafschap of had die welvaart voor meer geboorten gezorgd? Aanvankelijk speelde migratie vanuit het noorden en zuiden zeker een rol, maar al snel groeide de Hollandse bevolking als vanzelf. Een vrij bestaan op het platteland of in de stad, een behoorlijke voedselvoorziening, een weidse horizon en het tevreden gevoel inwoner te zijn van een land dat met vereende krachten was gemaakt, moeten daaraan hebben bijgedragen. West-Frisia was in alle opzichten definitief Holland geworden.

↓ De voorlaatste afstammelingen van Gerulf: Willem II (1227-1256) en zijn zoon Floris V (1254-1296). Willem is op zijn zegel afgebeeld als koning van het Heilige Roomse Rijk, de hoogste positie die een Hollandse graaf ooit heeft bekleed. Floris maakte een tijdlang aanspraak op de Schotse troon. Zijn portret op deze zilveren penning is tamelijk realistisch voor die tijd.

↑ Het graafschap Holland in 1300. Het is in vergelijking met de situatie omstreeks 900 (p. 4) sterk veranderd. De kust is teruggedrongen, de oude duingebieden overstoven, het hoogveen ontgonnen en voor een deel overstroomd. Texel en Friesland zijn door water van Holland gescheiden. Van groot belang zijn de honderden steden en dorpen die nu overal in Holland liggen en waar 700 jaar later nog steeds de meeste inwoners van Noord- en Zuid-Holland wonen. Op de kaart staan de Hollandse plaatsen die in 1300 al stadsrecht hadden.

Om verder te lezen

Boer, D.E.H. de, & E.H.P. Cordfunke, 2010: **Graven van Holland**. Middeleeuwse vorsten in woord en beeld (880-1580), Zutphen.

Cordfunke, E.H.P., 2013: **Macht en aanzien**. Kennemer adel in de volle middeleeuwen (1050-1350), Zutphen.

Dijkstra, M.F.P., 2011: **Rondom de mondingen van Rijn & Maas**. Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek, Leiden.

Jong, H. 't, 2020: **De dageraad van Holland**. De geschiedenis van het graafschap 1100-1300, Utrecht.

Nicolay, J. & R. van Eerden, 2023: **Noord-Holland in het 1e millennium**, Castricum.

Nieuwenhuijsen, K. (red), 2018: **De Slag bij Vlaardingen 1018**. Strijd om het graafschap Holland, Utrecht.

Nijs, Th. de, & E. Beukers (red), 2002: **Geschiedenis van Holland**, Deel I, Hilversum.

Numan, A.M., 2020: **De Engelmunduskerk in Velsen-Zuid**. Resultaten van het onderzoek van 1945 tot heden. Noord-Hollandse Archeologische Publicaties 10.

Beeldverantwoording

Tom Kisjes: 2 (boven)

Evert van Ginkel: 2 (onder)

British Library: 2 (boven)

Museum Boijmans Van Beuningen: 3 (onder)

Rijksmuseum van Oudheden: 4 (boven)

Olav Odé: 4 (onder), 7 (links), 23 (rechts)

Provincie Noord-Holland: 5 (links), 6, 8 (links), 21 (rechts)

Bibliothèque Nationale, Parijs: 5 (rechts)

Utrechts Archief: 7 (rechts)

Archeologie West-Friesland: 8 (rechts), 16, 19 (links), 22

Fred Marschall: 9

Rijksmuseum Amsterdam: 11 (boven)

Koninklijke Bibliotheek: 11 (onder)

Auteur en uitgever hebben hun best gedaan alle rechthebbenden van beeldmateriaal te achterhalen. Voor nadere informatie: provincie Noord-Holland.

Colofon

Deze brochure werd uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling 'De Makers van Holland' in Archeologiemuseum Huis van Hilde in Castricum (10 november 2023 tot juni 2024).

Tekst: Evert van Ginkel

Vormgeving: Bannink Publiciteit, Leimuiden

Huis van Hilde

Huis van Hilde neemt je mee terug in de tijd. Je vindt hier een vaste tentoonstelling over de archeologie van Noord-Holland, tijdelijke tentoonstellingen en veel (kinder)activiteiten. Huis van Hilde is eigendom van de provincie Noord-Holland en herbergt ook het archeologisch depot van de provincie. Zo'n 2 miljoen archeologische vondsten die in Noord-Holland zijn gedaan, worden hier beheerd en verder onderzocht. De collectie en documentatie zijn digitaal te raadplegen via: collectie.huisvanhilde.nl Daar vind je ook meer archeologische publicaties over Noord-Holland.

Huis van Hilde ligt direct naast station Castricum aan het Westersplein 6.

Plan een bezoek aan Huis van Hilde via huisvanhilde.nl

Tim Beglinger: 12

Hew Morrison: 13, 21 (links)

Hollandia Archeologen: 14

Nils Raavé: 15, 17, 20

Michiel Wijnbergh: 18 (links)

Universiteit van Heidelberg: 18 (rechts)

Paul Paris: 19 (rechts)

Fleur Schinning/Archeologie West-Friesland: 22

Wikimedia: 23 (links), 23 (onder)

6123456789621